

BODNÁR-KIRÁLY TIBOR

Kompiláció és rendszerezés Decsy Sámuel *Pannóniai Féniksz* című művében

A tanulmány Decsy Sámuel (1742–1816) és a 18. századi tudományosság kapcsolatát vizsgálja a szerző 1790-ben megjelentetett *Pannóniai Féniksz* című művében. Ennek érdekében két egymást feltételező kérdésre fókuszál, amelyek a tudománynépszerűsítés korabeli technikáira kérdeznak rá. Az első a kompilálás, amely a tudományszervezés, az ismeretek terjesztésének, közérthetővé tételének¹ alkalmazott gyakorlata a korban. A második a rendszerezés elvárása, amely az ismeretek társadalompedagógiai célokhoz illesztésére vonatkozott.

A tanulmány állítása, hogy ez a két technika végig jelen volt Decsy szövegében és szemléletileg nagyban befolyásolta, hogy a szerző milyen minőségben fogalmaz(hat)ta meg álláspontját a hazai tudományosságról és a nyelvművelésről szóló vitákban. A mű körül kialakult értelmezési hagyomány az eddigiek során leginkább a politikai tartalmat figyelembe véve vonta le következtetéseit, ennek révén viszont óhatatlanul eltávolodott a szerzői erudíció megértésétől.² A tanulmány célja annak bizonyítása, hogy a Decsy művében megszólaló populáris hangnem (*scientia popularis*) csak az akadémiai tudományosság alapjain volt elképzelhető. Ahhoz tehát, hogy érthetővé váljon, a szerző a *Pannóniai Féniksz*-ben miként lépett át ebbe a politikusabb, populárisabb regiszterbe, röviden vázolnunk kell azt a tudományos szocializációt, amelyből a szerző érkezett.

A tanulmány először a 18. század második felére jellemző tudományosság koncepcióját foglalja össze, majd ezt követően tárgyalja a már említett szociokulturális kontextust. A kompilálás és rendszerezés technikái kapcsán végül azt vizsgálja, hogy Decsy műve miként használta fel ezeket a tudományok hasznossága melletti érvelés kialakításához.

A tudomány a felvilágosodás korában

Ma már szakirodalmi közhely, hogy a tudományról alkotott felvilágosult koncepciók árnyékában a korábbi korok célkitűzései álltak, ebben az örökségben pedig a 18. század során egyértelműen a fejlődésnek indult természeti tudományokra helyeződött

* A szerző az ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszék tudományos segédmunkatársa, az NKFIH 119577 „A tudományos tudás áramlásának mintázatai Magyarországon, 1770–1830” kutatási projekt tagja.

1 A tanulmány a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Molnár Tamás Kutatóközpontjának támogatásával valósult meg. Ez úton szeretném megköszönni Vaderna Gábornak a tanulmányhoz fűzött javaslatait.

2 Vö. KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1996³, 301–323.

egyre nagyobb hangsúly.³ A fél lábbal még a humanista oktatás hagyományát taposó korai felvilágosodás újítása, hogy az ember vallásos nevelését segítő ismeretek mellett egyre tágabb teret engedett az erkölcsi és szellemi nevelést nem közvetlenül támogató tudományoknak és hasznos ismereteknek. A leibnizi *theoria cum praxi*ban és a hallei filozófia képviselőinél (Thomasius, Wolff) is jelentkező eltolódás egyértelműen jelezte, hogy a *scientia/ars* dualitására épülő egységes és enciklopédikus tudásfogalom (*scientia universalis*) immáron kiterjesztendő a társadalom szélesebb rétegeire. Később a pedagógia (neveléstudomány) 18. századi zászlóbontásával a probléma pragmatikus fordulatot vett, és (a korábbi optimista felhangokkal szemben) az emberi (belső és külső) tulajdonságok kiművelésére terelődött a figyelem.⁴ Ebben már a korai vélekedések is hangsúlyos szerepet szántak a különféle praktikus tudományos ismeretek jótékony hatásának,⁵ noha az ember kiművelhetősége kapcsán a 18. század második felének teoretikusai már inkább egy szkeptikus álláspontra helyezkedtek.⁶

Elméleti szempontból a viták kontextusát ekkor még a *teodicea* kérdése (az isteni gondviselés hatalmába és bölcsességébe vetett hit) határozta meg. A 18. század eleji üdvtörténeti nézőpont helyébe fokozatosan az emberi moralitást kritikusan szemlélő antropológia lépett.⁷ A század első felének gondolkodásában az isteni gondvi-

3 Klaus FISCHER, *Die neue Ordnung des Wissens: Experiment – Erfahrung – Beweis – Theorie = Macht des Wissens: Die Entstehung der modernen Wissensgesellschaft*, Hrsg. Richard VAN DÜLMEN, Sina RAUSCHENBACH, Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 2004, 155–185.

4 Ulrich Johannes SCHNEIDER, Helmut ZEDELMAIER, *Wissenapparate: Die Enzyklopädistik der Neuen Frühzeit = Macht des Wissens, i. m.*, 349–363; Isabella von TRESKOW, *Universalwissenschaft: Ein barockes Wissensmodell aus der Perspektive des Hans von Gersdorff = uo.*, 323–348.

5 Kormányzati szinten lásd a Mária Terézia uralkodásának második felében meginduló oktatási reformfolyamat célkitűzéseit, illetve a II. József idejére eső közigazgatási intézkedéseket, adó- és népösszeírásokat, a szabványosított oktatás, egészségügyi, rendészeti irányelveket.

6 A tudás és tudományos ismeretek társadalmiasodásának (Wissenschaft vom Menschen, Wissen der Revolution, Orte des Wissen) kurrens kutatási irányaihoz lásd Lars BEHRISCH, *Vermessen, Zählen, Berechnen: Die politische Ordnung des Raums im 18. Jahrhundert*, Frankfurt am Main, Campus, 2005; *Die Wissenschaft vom Menschen in Göttingen um 1800: Wissenschaftliche Praktiken, institutionelle Geographie, europäische Netzwerke*, Hrsg. Hans Erich BÖDEKER, Philippe BÜTTGEN, Michel ESPAGNE, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2008; *Wissensideale und Wissenskulturen in der frühen Neuzeit: Ideals and Cultures of Knowledge in Early Modern Europe*, Hrsg. Wolfgang DETEL, Claus ZITTEL, Berlin, Akademie Verlag, 2002; *Macht des Wissens, i. m.*; Nicholas JARDIN, *The Scenes of Inquiry: On the Reality of Questions in the Sciences*, Oxford, Oxford University Press, 1991; Wolfgang SCHMALE, *Das 18. Jahrhundert*, Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 2012, 179–203; Charles W. J. WITHERS, *Placing the Enlightenment: Thinking Geographically about the Age of Reason*, Chicago–London, 2007. Göttingen példáján lásd BALOGH Piroška, *Teória és medialitás: A latinítás a magyarországi tudásáramlásban 1800 körül*, Bp., Argumentum, 2015; *Göttingen dimenziói: A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában*, szerk. GURKA Dezső, Bp., Gondolat, 2010 (pl. BÉKÉS Vera, *A göttingai paradigma*, 23–40); FUTAKY István, *Göttinga: A göttingeni Georg-August Egyetem magyarországi és erdélyi kapcsolatai a felvilágosodás idején és a reformkor kezdetén*, Bp., Gondolat, 2007; *A pozitivistá tudományfelfogástól a megismerés színtereinek terminusáig: A romantikus tudományok fogalmáról*, szerk. GURKA Dezső, Bp., Gondolat, 2012.

7 Luca FONNESU, *The Problem of Theodicy = The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy*, ed. Knud HAAKONSEN, Cambridge, Cambridge University Press, 2006, 752–767; Martin GIERL, *Pietismus und Aufklärung: Theologische Polemik und die Kommunikationsreform der Wissenschaft am Ende des 17. Jahrhunderts*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1997, 193–265; Haydn MASON, *Optimism, Progress*,

selés még közvetetten, a természeti törvények révén határozta meg a világ dolga-
inak működését. A filozófiai diszciplínák (etika, fizika, metafizika, logika) és ezek
aldiszciplínáinak feladata ezt követően azonban már egyre inkább az ember, vala-
mint a természeti törvények tárgyspecifikus értelmezése, leírása lett. A tudományos
magyarázatok a század derekáig így a racionális metafizika (matematika) és az üdv-
történet nyelvezetének kombinációiban fogalmazódtak meg, onnantól viszont egy
erősen rendszerező igényű (természet) tudományos stílus kezdett érvényesülni. Ennek
gyakorlati jelentőségét az emberi civilizáció morális előrehaladását megkérdőjelező
külső események: természeti katasztrófák, háborúk, járványok, éhezések stb. követ-
kezményei csak tovább erősítették. A filozófiából levezetett újabb tudományonak te-
hát valahogy ezt a szkeptikus váltást is tükrözniük kellett, amennyiben a társadalom
hasznára kívántak lenni.

A késő felvilágosodás időszakában ez a fordulat végül a tudás rendszerezett fogal-
mára épülő tudomány megfogalmazásában teljesedett ki, amely, szemben a korábbi-
akkal, már nem az emberi moralitás végtelen tökéletesítésében találta meg a hatékony
állami politika támaszát, hanem a praktikus ismeretekben, a tartós fejlődést szavatoló
észelvű pedagógiai és fizikai tényezők felkutatásában.⁸ A tudomány tehát a szisztema-
tizált ismereteket közvetítő és leíró tevékenységet jelentett, amely kutatási módszeré-
ben a baconi empiria útján haladt, a fogalmi (filozófiai) verifikációt háttérbe szorítva
pedig igazságait megfigyelésekre, kísérletekre alapozta.

A *Pannóniai Féniksz* ehhez a tradícióhoz annyiban kötődött, hogy a wolffi morálböl-
cseletnek megfelelően⁹ optimizmussal tekintett az ember és társadalom fejlődésének
lehetőségére. Ehhez kapcsolódva a külső (fizikai) és belső (morális) tényezők megis-
merésében, leírásában kereste a magyar nyelv és a nemzet kiművelésének kulcsát, mi-
közben a közösség harmóniáját, elégedettségét szavatoló praxisok (mezőgazdaság, ipar,
kereskedelem) fontossága mellett érvelt. Ahhoz azonban, hogy megértsük, a *Pannóniai
Féniksz* mégis miként tudta felhasználni ezt a tudománykonceptiót a tudománynép-
szerűsítés céljára, röviden szólnunk kell a peregrinációs időszakról. Decsy számára
ugyanis ekkor állt rendelkezésére mennyiségében és minőségében az a tudományos

and Philosophical History = The Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought, ed. Mark
GOLDIE, Robert WOKLER, Cambridge, Cambridge University Press, 2008², 195–217; Richard H. POPKIN,
Mark GOLDIE, *Scepticism, Priestcraft and Toleration = uo.*, 79–109.

8 Ehhez legfőbb szellemi bázist az egyetemek Kameral- und Polizeywissenschaften tanszékei szol-
gáltatták. Vö. KOSÁRY, *i. m.*, 94–129, 403–524; SZÁNTAY Antal, *Regionalpolitik im alten Europa: Die
Verwaltungsreformen Josephs II. in Ungarn, in der Lombardei und in den österreichischen Niederlanden,
1785–1790*, Bp., Akadémiai, 2005. A tanszék megalapítására Magyarországon 1777 után a Bécsi Egyetem
mintájára a jogi fakultáson került sor. Lásd ARCZT Ilona, *„Politika tudományok” oktatása a Budapesti
Egyetem (ELTE) Jogi Karán és elődintézményeiben (A „Politico-camerális”, a „Politikai tudományok”- és a
„Politikai” (Alkotmányi és közigazgatási) tanszék története 1769–1948*, Bp., Rejtjel, 2004 (Rejtjel Politológia
Könyvek, 22), 21–60; ECKHART Ferenc, *A jog- és államtudományi kar története, 1667–1935*, Bp., k. n., 1936,
31–122, 143–184; FINÁCZY Ernő, *A magyarországi közkutatás története Mária Terézia korában*, II, Bp., Aka-
adémiai, 1902, 127–221.

9 BODNÁR-KIRÁLY Tibor, *Decsy Sámuel és a Pannóniai Féniksz: A „nemzeti karakter” fogalma a 18. század
végi nyelv- és nemzetépítés diskurzusban*, *Aetas*, 30(2015)/2, 22–28.

irodalom,¹⁰ amellyel szemléletében is megalapozhatta későbbi orvosi, statisztikusi és újságírói működését.¹¹

Peregrináció és természetvizsgálat

Decsy tanulóéveit Sárospatakon és Pozsonyban töltötte,¹² az oktatás nyelvéből fakadóan főleg német és latin nyelvű irodalmat olvasott.¹³ A tanulóidőszakot lezáró peregrináció az 1770-es évek elején vette kezdetét. Decsy ekkor a pozsonyi líceum diákja, majd csak 1771. május 4-étől vált az „odera-frankfurti” teológia fakultás, később az ottani tudós társaság tagjává.¹⁴ A körülbelül tíz évig tartó peregrináció időszaka alatt filozófiai és orvosi ismereteket sajátított el Berlinben és Utrechtben, saját visszaemlékezései alapján gyakran látogatta a Berlieni Tudós Társaság nyilvános előadásait. A peregrináció befejezését követően az 1780-as évek elején Decsyt szülővárosában, Rimaszombatban a kémiai és más anyagkísérleteket folytató Madách Péter,¹⁵ Kis-Hont kerületi főorvosának beosztottjaként találjuk. Az ekkor még karrierje elején járó – pár évvel később pályaváltoztatásra kényszerült – fiatal orvosdoktor tanulmányairól és a tudomány területén tett tapasztalatairól a legtöbbet a két fennmaradt latin nyelvű disszertáció szövegei árulnak el. Az 1776-ban és 1777-ben megvédett, majd Utrechtben kinyomtatott filozófiai és orvosdoktori értekezések¹⁶ hivatkozásai

10 Erre több utalást is tett a könyvben, pl. amikor 1778-ból a Berlieni Tudós Társaság előadásait emlegette. DECSY Sámuel, *Pannóniai Fénisz avagy hamvból fel-támadott magyar nyelv melyet írt D. Decsy Sámuel*, Béts, 1790, 53.

11 Decsy rövid jellemzéséhez lásd Révai Miklós véleményét: „iis potissimum Historicis, et Statisticis”. RÉVAI Miklós, *Candidati erigendae eruditae societatis Hungaricae, et ratio facti in ea promovenda progressus*, Iaurini, 1791, 70. A történeti, statisztikusi minősítés azonban láthatóan nem gátolta Révait abban, hogy társaság tervezetében a medicina szakreferensévé tegye őt. ZVARA Edina, *Révai Miklós tudóstársaság-tervezetének újabb kézírata a kismartoni Esterházy-könyvtárban*, ItK, 117(2013), 600–609, itt: 605.

12 A protestáns gimnáziumok közül Sárospatakon tartottak először magyar nyelvű órákat, ennek ellenére a 18–19. század fordulója után is gyakran visszatértek a latin nyelvű oktatásra. A vitákhoz lásd FEHÉR Erzsébet, *Sárospataki tanárok magyar nyelvű tankönyvei a Kollégium alsó és középső szintje számára (1793–1848)*, Miskolc, Comenius Tanítóképző Főiskola–Borsod-Abaúj-Zemplén M. Lvt., 1989, 21–24. A debreceni kollégiumhoz lásd BORZSÁK István, *Budai Ézsaiás és klasszika-filológánk kezdetei*, Bp., Akadémiai Nyomda, 1955, 82–85.

13 Decsy nyelvtudásáról az eddigi legátfogóbb képet az 1790-es évek elejéről Révai Miklós fogalmazta meg, aki szerint az orvos-filozófus nemcsak latinul és németül tudott kiválóan, hanem emellett jól értette a franciát, az olaszt és az új- és az ógörögöt is. RÉVAI, *i. m.*, 71.

14 TAR Attila, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789*, Bp., ELTE Levéltára, 2004, 97.

15 A 18. század végi orvosi karrierhez lásd KRÁSZ Lilla, „A mesterség szolgálatában”: *Felvilágosodás és „orvosi tudományok” a 18. századi Magyarországon*, Száz, 139(2005), 1065–1104.

16 DECSY Sámuel, *Dissertatio inauguralis historico-physica de successivo telluris habitabilis incremento [...]*, Traiecti Cis Viadrum, 1776; *Ἰατρος φιλοσοφικός σοφός, hoc est: Medicus philosophus deo aequalis [...]*, Traiecti Ad Viadrum, 1777. Az egy évvel később megjelent „lappangó” fizikus-orvosi értekezésről – *Dissertatio physico-medica de praecipuis depopulationis causis*, Francofurti ad Viadrum, 1778 – jelenleg

egyértelművé teszik, hogy Decsyre ekkoriban a természetfilozófia diszciplínái gyakoroltak jelentős hatást.

A természethistória a kísérleti fizika és a matematika (természetfilozófia) 17. századi eredményeinek köszönhetően a 18. század elejére a legdinamikusabban fejlődő tudományok közé tartozott.¹⁷ Habár az orvoslásban még jóval később is az antik előzményekre visszatekintő hippokratészi-galénoszi humorálpatológia szemléleti kerete szolgáltatta a gyógyászati gondolkodás fő paradigmáját,¹⁸ a fakultás oktatói a korszak lehetőségeihez mérten kísérleteket folytattak a természet három országához tartozó emberi és állati fiziológia, a növénytan, valamint a folyadékok, ásványok és földtan (földrajz) tematikáit érintő kémia területén.¹⁹ Mindezek tudatában nem meglepő, hogy az orvosi disszertáció hivatkozásaiban a 18. századi természettudomány legfontosabb németalföldi és az angolszász képviselőivel találkozhatunk: ezek között Hermann Boerhaave (1668–1738), Pieter van Musschenbroeck (1692–1761), Antoni van Leeuwenhoek (1632–1723), Carl Linné (1707–1778), François Boissier (1706–1767), a newtoni fizika hatása alatt működő angol orvosok közül pedig Stephan Hales (1677–1761), Bryan Robinson (1680–1754) és Richard Helsham (1683–1738) neveivel.

A *historia naturalis* mint tudomány fejlődése az 1770-es évekre túlhaladt a rendszerező természetrajz keretein, amelyeket a századelőn még Carl Linné fektetett le, ám Buffon kritikáját (*Histoire naturelle*, 1753) követően ismét összekapcsolódott a világ (általános és partikuláris) működését magyarázó antropocentrikus természetfilozófiával.²⁰ A 18. század végének magyar szerzőinél,²¹ így Decsy szövegében is ez az ember természetes fiziológiai adottságaira épülő természetbölcseleti perspektíva elsősorban abban bizonyult többnek elődeinél, hogy önálló organizmusként tekintett a természet rendszerére (ásványok, növények, állatok, ember), amely folyamatos mozgásban van,

nincs közelebbi információ. A szöveget említi Decsy Sámuel: *Osmanografia [...], Második rész, Imitt amott meg-jobbittatott ki-adás*, Béts, 1789, 93.

17 Peter H. REILL, *Science and the Science of History in the Spätaufklärung = Aufklärung und Geschichte: Studien zur deutschen Geschichtswissenschaft im 18. Jahrhundert*, Hrsg. Hans Erich BÖDEKER, Georg G. IGGERS, Jonathan B. KNUDSEN, Peter Hanns REILL, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1986, 430–434.

18 A humorálpatológia és antropológia kora újkori átalakulásához: LACZHÁZI Gyula, *Hósi szenvedélyek: A heroizmus és a szenvedélyek megjelenítése a XVII. századi magyar epikus költészetben*, Bp., ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2009, 34–57.

19 A korabeli 18. századi tudományos felosztás értelmében a kémia az anyagmozgásokat vizsgáló fizika részeként még nem számított önálló tudománynak.

20 Lásd KONTLER László, *Nemes és nemtelen vademberek: Civilizáció és faj Georg Forster Utazás a világ körül című művében (1777) = A szabadság értelme – az értelem szabadsága: Filozófiai és eszmetörténeti tanulmányok*, szerk. DÉNES Iván Zoltán, Bp., Argumentum, 2004, 273–274; REILL, i. m. A vitát jól összefoglalja John GASCOIGNE, *The Study of Nature = The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy*, ed. Knud HAAKONSSON, Cambridge, Cambridge University Press, 2006, 854–872; Philip R. SLOAN, *Natural History = uo.*, 903–938; Richard SÖRMAN, *Science and Natural Language in the Eighteenth Century: Buffon and Linnae = Languages of Science in the Eighteenth Century*, ed. Britt-Louise GUNNARSSON, Berlin–Boston, De Gruyter Mouton, 2011, 142–155.

21 Aranka Györgyhöz lásd BIRÓ Annamária, *Aranka Ember Esmérete: Egy kézirat filozófiai értekezés = Az emberarcú intézmény: Tanulmányok Aranka György köréről*, szerk. EGYED Emese, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2004, 73–96.

fejlődik és ahol a részek megismerése csak a saját törvényszerűségek megértésén keresztül válik lehetségessé.²²

Hasonló irodalmi bázist használt az 1776-ban megjelent filozófiai disszertáció is, amely címében (a Föld kialakulása és benépesülése) egy a természeti teológia (*theologia naturalis*) területéhez tartozó kérdés kifejtésére vállalkozott. A szakirodalomban gyakran fiziko-teológiaként hivatkozott diszciplína sajátossága az volt, hogy a 17–18. század fordulóján keletkezett spekulatív kozmogóniai (a Föld, a természet és az élet kialakulását a teremtéstörténet felől magyarázó) elméletekre alapozva egyszerűsített üdvtörténeti megerősítést adja a természet harmóniájában megnyilvánuló isteni gondviselés nagyszerűségének és a teremtés tökéletességének. Vörös Imre könyve a magyarországi recepció kapcsán állapította meg, hogy a tudományok 18. századi fejlődésében ez a szempont megkerülhetetlennek bizonyult pl. a newtoni természetfilozófia kontinentális elterjedésében is. Azaz, habár a fiziko-teológia a 18. század második felére már meghaladott álláspontot képviselt, intellektuális szempontból nem gátolta, hanem ösztönző hatást gyakorolt a természetfilozófia és a vallás képviselői között zajló vitákra.²³

A szöveg a műfaji kereteknek megfelelően csak kompendiumát adta a Föld kialakulásáról szóló korabeli elméleteknek.²⁴ A hivatkozások szintjén, száműzve a teológiai okfejtést, antik és kortárs szerzők munkáira egyaránt hivatkozott, a kifejtés során azonban már kri-

22 DECSY, *Medicus philosophus...*, i. m., 18–20.

23 VÖRÖS Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*, Bp., Akadémiai, 1991, 15–53. Az ún. Descartes–Arnauld vitához lásd BOROS Gábor, *Leibniz gyakorlati filozófiája*, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2009, 28. Decsy filozófiai disszertációja kapcsán ennek azért volt jelentősége, mert a szerző orvosként egy olyan tudományos kultúra képviselője volt, amelynek tagjait a korban még gyakran bélyegezték „istentagadónak” vagy vádolták meg filozófiai materializmussal. Az orvosok ugyanis a test és lélek működésére a mechanikus természetfilozófia keretében (a test és lélek elválasztása) egy szekuláris fiziológiai (test, vér, idegrendszer és a lélek affektusai) magyarázatot adtak. VÖRÖS, i. m., 27–38. Decsy egy Szentgyörgyi Istvánhoz címzett levelében (1784. aug. 28.) pontosan ezeket az érveket osztotta meg egykori sárospataki tanárával, annak *Theologia Naturalis in usum auditorum suorum edita* (Pozsony–Kassa, 1784) c. művével kapcsolatban. Mint írja: „Igen nehéz dolog-is Tiszt. Professor Uram, Medicus Philosophusnak, a’ ki a testnek minden titkos organisatióit jól érti, a Leleknek immaterialitását concoquálni, mert ha igaz az, a’ mint igaz is, quod qualis sit Causa, talis etiam effectus, igaz az is, hogy valamint a Materianak physice in Ens immateriale influere sit impossibile, ita nec Enti immateriali in materiam influere erit impossibile. Hijjaban hozzúk itten azt elő, quod ab obiectis externis in nobis oriantur Sensationes internae; mind azért hogy ezzel csak szaporittyúk a circulusoknak számát, mind pedig azért quod internae nostrae sensationes ab obiectis externis non immediate excitentur et sic adficiantur, sed mediate ope externarum sensationum. Továbbá közönségessen a’ Philosophusok sok disputátiok utan abban egyeztek meg quod sedes animae humanae Sit Commune illud sensorum ex quo omnes fere nervi corporis humani originem suam accipiunt, qui nervi, exceptis olfactoriis et acusticis, omnes per foramen magnum occipitis e cranio humano prodeunt, se se instar retis alicujus per universum corpus humanum diffunduntur, et sunt omnis sensibilitatis et irritabilitatis corporis humani primum principium. Ezen nervusok, uti subtilissimis microscopiis Philosophorum detectum est, tele vagynak azon subtile fluidum nerveummal, melly a vernek az Cerebrumnak medullaiban el készült vérnek quinta essentiája, és a’ mellynek mutuus contactusa és ezen contactusnak a Commune Sensorumban való terminatioja által a testnek minden történetei, mintegy villám által a Lelekkel communicáltak.” Decsy Sámuel levele Szentgyörgyi Istvánhoz, Rimaszombat, 1784. aug. 28., Sárospataki Füzetek, 2(1905), 189.

24 DÖRNYEI Sándor, *Negyvenhárom magyarországi és erdélyi orvostanhallgató életrajza 1683–1783*, szerk. DÖRNYEI Sándor, Zebegény, Borda Antikvárium, 2006, 26.

तिकai szempontból vizsgálta a fiziko-teológia kontextusában született „spekulatív kozmogóniai” elméleteket. Így tett például Thomas Burnet (1635–1715) *Telluris Teoria Sacra* (1681),²⁵ John Woodward (1665–1728) *Tentamen circa Naturalem Historiam Telluris* (1695),²⁶ William Whiston (1667–1752) newtoniánus *Nova Telluris Theoria* (1698)²⁷ vagy *Leibniz Protogea*²⁸ (1749) című könyveivel, végül az értekezést a kortárs szerzők elméleteivel (Buffon, Christian Hollmann, Hook, Maupertuis, Linné) vonatkozó megfigyeléseivel zárta.

Az orvosi és a filozófusi disszertációkban hivatkozott szerzőket alapul véve tehát Decsy mély ismeretekkel rendelkezett a 18. század második felének filozófiai és természettudományos vitáiról.²⁹ Szintén jellemző a kor tudományosságára, hogy a hivatkozások forrásai még a kompilált tudást közvetítő gyűjtemények, periodikák, folyóiratok.³⁰ Vagyis Decsy a németországi és hollandiai tartózkodása során is ezekkel ismeredik meg, majd első szövegeiben ennek reprodukálására törekszik.

A kompiláció mint „tudásrendszer” a 18. század végén

A kompiláció kora újkori hagyománya a 18. század második felére több látványos változáson ment keresztül. A szövegjegyzetek áthelyezése a lap aljára, az anonimitást feladó, névvel ellátott értekezések elterjedése, akárcsak a hivatkozások nevesítése, a magánvélemény státuszának és a tudományos argumentáció funkcióinak átgondolását jelezte.³¹ Emellett szoros kapcsolatban állt az irodalmi művel szemben állított klasszikus elvárások – az *imitatio* helyére az *originalitas* elve lép – átrendeződésével. A változás további látványosabb jele az olvasói piac átalakulása, a populáris tudomány (*scientia popularis*) iránti kereslet megnövekedése volt, amely a század második felére már az „eredetiség”, „önálló gondolatosság” nevében vonta felelősségre a szerzőt, a művek címeiben önmagát gyakran feladó „kivonatolót” pedig a „másolónak” minősítette. A 18. század végén a hasonló kritikával illetett művek sorában találjuk Decsy egyébként nagy sikert arató háromkötetes *Osmanográfiáját* is. A könyvet a Mindenes Gyűjtemény hasábjain egy magát H. F.-ként rövidítő szerző a „szorgos méh” munkájához hasonlítva védte meg a méltatlan kritikával szemben.³² A „más-

25 DECSY, *Dissertatio inauguralis...*, i. m., 7–11.

26 *Uo.*, 11–17.

27 *Uo.*, 17–22.

28 A mű egészében csak 1749-ben jelent meg. A hivatkozások alapján Decsy a lipcsei Acta Eruditorum kiadványában közölt részlet alapján ismerhette a művet; *uo.*, 26–31. A mű és a fiziko-teológia kapcsolatához: BOROS, i. m., 123.

29 Utóbbi olvasását a *Pannóniai Féniksz* is ajánlotta. DECSY, *Pannóniai Féniksz...*, i. m., 72.

30 Decsy esetében a Philosophical Transactions, a Histoire de l'Académie Royale des Sciences, a Memories de Trevoux és az Abhandlungen der Königlich Schwedischen Academie der Wissenschaften számai.

31 *Books and the Sciences in History*, ed. Marina FRASCA-SPADA, Nicholas JARDINE, Cambridge, Cambridge University Press, 2000.

32 „Nem kell nékem ez könyv, Zoilus azt mondja, / Mert máséból szedték, tsak más könyvek / rongyja. / Lám a' pók tsinálmány magából származik, / A' kis méh másunnan szedettből dolgozik: / Még is a' munkáját Zoile szereted, / Amazét kis-sepred, 's a' szemétre veted. / Mert az egygyik díszít ád akármelly asztalnak, / Gyalázat a' másik thecának és falnak. / Ne is említsd nékem a' selyem-bogárnak / Drága

ból szedett” művek elítélése kezdett általánossá válni, így például Kármán József *A nemzet csinosodása* című röpiratában már programszerűen szerepelt,³³ az összkép érdekében azonban érdemes kicsit részletesebben kitérni a kompiláció gyakorlatát ért kritikára.

Az eredeti mű hiányát tematizáló bírálat túlzása ott volt tetten érhető, hogy általánosítva ugyanazzal az elvárással élt valamennyi irodalmi teljesítménnyel szemben, kevés teret engedve a differenciáltabb értékelésnek. A gyakorlatban, a cenzúra esetét leszámítva, ez akkor jelenthetett igazi problémát, amikor ezek az elvárások nem voltak teljesíthetők. Ebből a szempontból a bírálatok sokszor azokat a műveket is kritika tárgyává tették, amelyekben a kompiláció (és fordítás) régi tradíciókkal bírt,³⁴ emellett pedig egy szűkebb akadémikusi kör olvasási és művelődési igényeit elégítette ki. A bírálatot kapott művek gyakran a történettudomány, a filozófia, a teológia és a *historia litteraria* diszciplinái közül kerültek ki.

A kompiláció lényegét ugyan még a 18. század is gyakran leegyszerűsítő módon „szövegátvételben” határozta meg,³⁵ a vonatkozó kutatások alapján feltételezhető, hogy a másoláson túl még releváns lehetett a szövegszerű utalások egy bizonyos körének,

művét, melyet lám magából várnak. / Mert a' szederj-fákat vágd-ki bár előle, / 'S lássad ha több atlatz mász é ki belőle? / Meg-akad a' Dámák' kis Takáts-Mestere, / Ha ki nem adatik lene és kendere. / Töltsd hát te pók formán originálokkal / Thecád', 's lakjanak ott (mert méltók) / párijkokkal. / De én ez másunnan szedegetett mézzel / Teljesült könyvem' is fogadom két kézzel: / Az ilyen munkákat asztalom kedveli, / Mert a' méheké is helyét azon leli. / Debretz. 6. Sept. 1789. H. F.” [H. F.], *Magyar Orvos Doktor Détsi Úr' Osmanographiájának dítséreteire a' tsátsogó Zoilus ellen íratott Versek'*. Mindenes Gyűjtemény, 1789. 2. Negyed (Mind Sz. Havának első Napjától fogva Karátson-Havának utolsó Napjáig), 61. A méh, a pók és a hangya a tudásformák közötti összevetés gyakori metaforái a korban, ahol a pók a sokszor öncélú teoretikus, ámde eredeti gondolatmenetet, a hangya pedig a szorgos, anyaggyűjtő munkát szimbolizálta. A méh ezzel szemben a kettő ideális arányát testesítette meg.

33 „Eredeti munkák gyarapítják a tudományokat, csinosítják a nemzetet, és emelik fel a nagy nemzetek ragyogó sorába. Nagy akadály a nálunk a tudományoknak, hogy nálunk termett eredeti munkák még eddig nincsenek.” *Uránia*, szerk. SZILÁGYI Márton, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999 (Első Folyóirataink), 312. Benkő József kompiláció-perében azonban pont egy ellentétes érvelés volt megfigyelhető: „Találkozott a tanulók közül három irigyem, gyűlölöm, sőt rágalmazóm, a kik látván a haza közjavára tett csekély igyekezetemet, nem szégyenlették azt sugni mások fülebe, hogy én a Hermányi tollaival kevélykedem. Én ezek szavát semmibe veszem; mert jól tudom, hogy a történelmi munkákat nem szokás pusztán eszből készíteni, hanem mások írásaiból, s hiteles emlékekből, a minőkkel nekem is természetesen élnem kellett.” Idézi ÉDER Zoltán, *Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság*, Bp., Akadémiai, 1978, 95.

34 A fordítás kulturális és eszmetörténeti problémáihoz: *Cultural Translation in Early Modern Europe*, ed. Peter BURKE, R. Po-chia HSIA, Cambridge, Cambridge University Press, 2007; KONTLER László, *Translation and Comparison: Early-Modern and Current Perspectives*, Contribution to the History of Concepts, 3(2007)/1, 71–102; Uő, *Translation and Comparison II: Early-Modern and Current Perspectives*, Contributions to the History of Concepts, 4(2008)/1, 27–56; Uő, *Translations, Histories, Enlightenments: William Robertson In Germany, 1760–1795*, London, Palgrave Macmillan, 2014; Fania Oz-SALZBERGER, *The Enlightenment in Translation: Regional and European Aspects*, European Review of History, 13(2006), 385–409.

35 Gvadányi József *A világnak közönséges históriája* bevezetőjében azt írja: „munkám nem fordítás”, sem nem „elmém szüleményei”, hanem „némely jeles auctorokból, úgymint Rollin, Milóth, Baumgarten, Schrök s többek mások írásaiból kiszedegetett valóságok”. *Magyarországi gondolkodók, 18. század: Bölcsészettudományok I*, főszerk. TÜSKÉS Gábor, szerk. LENGYEL Réka, Bp., Kortárs, 2010 (Magyar Remekírók: Új folyam), 788.

illetve a tartalmi kivonatokhoz kapcsolódó annotált irodalmi hivatkozások átvétele is.³⁶ Habár a tudományos művekben a hivatkozások és a lábjegyzetek elterjedése egyértelműen jelezte a szövegjelölés funkciójának térhódítását, a szélesebb közönséget megcélzó tudományos ismeretterjesztés műfajaiban (újságok, folyóiratok, lexikonok, enciklopédiák) a jelöletlen szövegátvétel – ideértve a tudományos tartalmak közlését – továbbra is fontos gyakorlat maradt.³⁷ A kompilálás 18. század végi rossz híre tehát ténylegesen az „eredeti mű” vagy az „eredeti gondolatiság” elvárásából fakadt. Ennek azonban ellentmondott, hogy a gyakorlatban sokszor a kompilált szöveg is „eredeti” munkának minősült.

Martin Gierl tanulmányában a korai 18. századi kompiláció kiegészítő értelmezését adta. Szerinte a kompiláció német területeken az eklektikus filozófia hagyományából alakul ki és a tudástermelés, közvetítés opcionális műfajává vált. A német felvilágosodás időszakára a kompiláció azonban nem csupán egy évszázados előzményekkel bíró tudományos gyakorlat természetes alkalmazását jelentette, hanem egy több szinten működő, kombinált „tudásrendszer” kiépülésének védjegyeként is szolgált.³⁸ Ez a rendszer felhasználta a kora újkori tudástermelés valamennyi létező módozatát, így a tudós levelezések köreire (*respublica litteraria*) épülő kiadványok ismeretanyagát (*historia litteraria*), végül az egységesített ismereteket a szükséges nyelvi és fogalmi átalakításokat követően a popularizálásért felelős mediális közeg felé közvetítette.³⁹

A felvilágosodás korában a tudományos ismeretek terjesztésének számos olyan műfaja létezett, amely még a kompiláció eljárásait követte. Ezek között újságok, folyóiratok, kézikönyvek, szótárak, lexikonok, egyetemi és tudós társaságok kiadványai, valamint enciklopédiák egyaránt helyet kaptak. Más volt a helyzet azonban a gyakorlati terjesztéssel, ami e műfajok esetében is csak a könyvpiac, az olvasói és a nyomtatási kultúra gazdasági érdekei mentén volt kivitelezhető. Így a várt anyagi haszon megtérülése egy-egy beinduló vállalkozás esetén legalább annyira fontos szemponttá

36 Martin GIERL, *Compilation and the Production of Knowledge in the Early German Enlightenment*, transl. by Angela ASPDEN = *Wissenschaft als kulturelle Praxis, 1750–1900*, Hrsg. Hans Erich BÖDEKER, Peter Hanns REILL, Jürgen SCHLUMBOHM, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1999, 69–104, itt: 69.

37 Később számos tudományos teljesítményről bebizonyította a kutatás, hogy kompilációs technikával készültek. Vö. Justin STAGL, *August Ludwig Schlözer und die Erforschung der Menschheit nach Völkern* = J. S., *Eine Geschichte der Neugier: Die Kunst des Reisens 1550–1800*, Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 2006, 262–282. A kora újkori kompilációkutatás és a *historia litteraria* problémájához lásd: TARNAI Andor, *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor. Bp., Universitas, 2004 (*Historia Litteraria*, 16). Újabbban: *Közkincs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, szerk. MACZÁK Ibolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014; BÁTORI Anna, *Kompilációs olvasás: Hivatkozások és keresőeszközök Paullus Wallaszky historia literariájában* = *Textológia – filológia – értelmezés: Klasszikus magyar irodalom*, szerk. CZIFRA Mariann, SZILÁGYI Márton, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014 (*Csokonai Könyvtár*, 55), 268–286; Uő, „Velőtlen zagyalék” és „kritikátlan apológia”: *Wallaszky Pál válasza Rummy Károly György recenziójára*, *ITK*, 118(2014), 403–419.

38 GIERL, *Pietismus und Aufklärung...*, i. m., 69–70.

39 Uő., 71–72; vö. Helmut ZEDELMAIER, »*Historia litteraria*« Über den epistemologischen Ort des gelehrten Wissens in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts, *Das achtzehnte Jahrhundert*, 22(1998)/1, 11–21.

vált, mint a tudományterjesztés küldetése.⁴⁰ Ez persze magában rejtette az információ devalválódásának, romlásának veszélyét is, ami hosszabb távon az akadémiai kultúra társadalmi integrációjának elvi akadályaként jelentkezett.⁴¹

A compiláció több 18. század eleji jellegzetessége még a század végén is érezte hatását. Két tendenciát érdemes kiemelni. Egyrészt a klasszikus auktorok tiszteletén és könyveik megbízhatóságán alapuló „tekintély” szerepe formálódott át. A szerzői vélemény már nem a klasszikus szövegek háttérében szerepelt, hanem éppen fordítva, a hivatkozásokra támaszkodva alakította ki saját álláspontját.⁴² Ennek eredményeként a compiláció a 17–18. század fordulójától kezdve a kritikai gondolkodás jegyeit hordozta magán. Vagyis miközben szövegátvétel, kivonatolás vagy kommentár zajlott, a szerzői álláspont a kritizált „tekintélyekkel” – ez lehetett szerzői vélemény, szövegrészlet, de egy adott kérdésben általánosan igaznak hitt álláspont is – szemben formálódott ki.⁴³ A gyakorlatban a kritika kimondása ily módon már a hivatkozott szöveg kiválasztásával kezdetét vette, ez pedig csak erősödhetett, amennyiben az eltérő szöveghagyományok használata politikai, felekezeti vagy egyéb közösségi érdekeket sértett.⁴⁴

A compilálás gyakorlatára épülő tudás- és ismeretközvetítés a 18. század végi magyar recepcióban politikai kérdéssé vált. A gyakorlatban a nyugat-európai egyetemi világban megfigyelt és eltanult intézményi minták átültetését, a kiépülő szaktudományok és tudományos ismeretek népszerűsítését (közérthető elmondását) jelentette. A tudás hasznosságának és az információ kivonatolt közvetítésének elvei a compilálás inherens részét képezték. A compilálás és a tudománynépszerűsítés célorientált

40 Mint azt Decsy is megfogalmazta: „A' hol pénz van, ott minden van; a' hol pedig a' nints, ott nem él, hanem tsak kinlódik az ember. – Pénz nélkül a' Király koldús – a' nemes nemtelen – a' vitez nyúlsvivü – a' tudós tudatlan – egy szóval minden dolognak élő-ere a' pénz.” DECSY, *Pannóniai...*, i. m., 101.

41 *Wissenspopularisierung Konzepte der Wissensverbreitung im Wandel*, Hrsg. Carsten KRETSCHMANN, Berlin, Akademie Verlag, 2003.

42 GIERL, *Compilation...*, i. m., 73–75.

43 A példák között megemlíthető Katona István neve, akinek munkásságán a 17. századi „eruditák” által elkezdett forrásgyűjtő, excerpáló, a felvilágosodás időszakában kritikai történetírói iskola hatása érződött. A compilációkutatás a szövegírás gyakorlatának funkcióira koncentrált, adottnak véve a kora újkori kulturális gyakorlatok természetét, ezek mellőzése esetén azonban a konklúzió könnyen a posztulált progresszív (módszertani) hagyományok hiányához, az egyéni (csújs)teljesítmények felértékeléséhez, esetleg a forráskritika egyoldalú interpretációjához vezethet. Vö. ERŐS Vilmos, *A XVI–XVIII. századi történetírás (II)*, Világosság, 50(2009)/3, 130; SZABADOS György, *Jezsuita „sikertörténet” (1644–1811): A magyar történettudomány konzervatív megteremtőiről = Clio inter arma: Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*, szerk. TÓTH Gergely, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2014, 223–225; Soós István, *Felzárkózás vagy lemaradás?: Történetírás a 18. századi Magyarországon = Uo.*, i. m., 231–232.

44 Lásd például Decsy Sámuel és Katona István vitáját a Szent Korona eredetéről vagy Budai Ferenc és Márton István polémiaját Kant morálfilozófiai használhatóságáról. FRIED István, *Egy lapszerkesztő arcképehez (Decsy Sámuel)*, MKSz, 100(1984), 52–55; BODNÁR-KIRÁLY Tibor, *Koronaeszmé és történelem: Vita a szent koronáról a 18. század végi Magyarországon = Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon*, szerk. SZJÁRTÓ M. István, SZÜCS Zoltán Gábor, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2012, 170–191; PERECZ László, *A filozófia mint följelentés: Budai Ferenc „Rosta”-jának nemzetfelfogása = A szabadság értelme...*, i. m., 289–298. Lásd még Kovachich Márton György „forráskritikai” vállalkozáshoz: V. WINDISCH Éva, *Kovachich Márton György, a forráskutató*, s. a. r. GLATZ Ferenc, Bp., MTA Történettudományi Intézete, 1998, 25, 181–182.

feltételeinek közös nevezőre hozásával a kortársak – a század során nem először – megkísérelték az ismeretközvetítés kulturális modelljének magyarországi meggyökeresztetését. Ennek egyik eszköze a tudós (köz)társaság(ok) közegének magyarországi intézményesítése volt.⁴⁵ A tudós feladata ebben a modellben az ismeretek lejegyzésén túl, a rendszerezett és közérthető formában történő terjesztéssel bővült ki. A tudományokkal kapcsolatos társadalmi elvárások megnövekedése a század közepétől az állandó tőkehiánnyal küszködő kelet-európai régió kulturális életében is érezte hatását.⁴⁶ Decsy a *Pannóniai Féniks*ben tehát ennek ismeretében fogalmazta meg észrevételeit, akárcsak ebben az időben Révai Miklós (1750–1807) vagy Aranka György (1737–1817).⁴⁷

Decsy az 1790-es években szorosan kötődött ehhez az alapvetően bécsi székhelyű, a nyelvi patriotizmust felvállaló, világi és egyházi értelmiségiekből, újságszerkesztőkből álló körhöz,⁴⁸ amelynek tagjai Révai Miklós tudóstársaság-tervezetében is felbukkantak.⁴⁹ Ennek főszereplője, Révai Miklós rövid ideig maga is újságíróként tevékenykedett, s először a Magyar Hírmondó 1782. január 16-ai számában hirdette meg felhívását régi költői emlékek és énekek gyűjtésére.⁵⁰ Majd 1784-ben nyújtotta be az első tervezetét (*Propositio de Societate Linguae Hungaricae erigenda*) a Magyar Kancelláriához,⁵¹

45 SZELESTEI NAGY László, *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790*, Bp., OSZK, 1989.

46 BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 2003⁴, 106–113. Decsynél szembetűnő a Révai Miklós elképzeléseivel egybevető tudós társaság megalapításának szándéka, majd 1793-tól a Bétsi Magyar Kurír új szerkesztőjeként még a tudományos újságírás (gelehrte Anzeige) műfajának adaptálását is megkísérelte. A gyorsan visszaeső megrendelések miatt azonban az 1793. évi 1. számban meghirdetett programot vissza kellett vonnia. A *Pannóniai Féniks*ben a tudós társaság szervezeti kérdéseinek háttérét adó kérdésekről: könyvtáralapításról, ennek alapítványi feltételeiről, magyar nyelvű szótár és magyar nyelvtanító könyv szükségességéről, nyomdaalapításról, cenzúráról is írt. Vö. *A magyar sajtó története*, I, 1705–1848, szerk. KÓKAY György, Bp., Akadémiai, 1979, 153–156; DECSY, *Pannóniai...*, i. m., 118–207.

47 Az erdélyi társaság és Aranka György tevékenységéhez: Aranka György erdélyi társaságai, vál., bev., jegyz. ENYEDI Sándor, Bp., Szépirodalmi, 1988, 9–39; *Az emberarcú intézmény*, i. m.; DÁVID Péter, „*Itt van a legvégső őltára Pallásnak*”: Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság és az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság története, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2013. A századvég tudós társaságainak áttekintéséhez vö. DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Bp., Universitas, 2009, 42–44.

48 ALMÁSI Gábor, *Latin and the Language Question in Hungary (1700–1844): A Survey of Hungarian Secondary Literature = Nebenschauplätze: Ränder und Übergänge in Geschichte und Kultur des Aufklärungsjahrhunderts*, Hrsg. Franz M. EYBL, Bochum, Winkler, 2014, 211–319; BALLAGI Géza, *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, Bp., Franklin, 1888, 555–611; BALOGH, *Teória és medialitás...*, i. m.; Peter BURKE, *Languages and Communities in Early Modern Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 2004; Soós István, *II. József nyelvrendelete és a „hivatalos Magyarország” = Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk. BÍRÓ Ferenc, Bp., Argumentum, 2005, 261–301. Vö. TRENCSENYI Balázs, *A nép lelke: Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*, Bp., Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2011, 42–44, 298–303.

49 A korabeli „társaságtervezetek” szociológiai háttéréhez lásd BÍRÓ, *A felvilágosodás korának...*, i. m., 63–69, 106–113; DEBRECZENI, i. m., 35–71., 42–45; SZELESTEI, *Irodalom- és tudományszervezési törekvések*, i. m., Révai az 1790-ben megjelentetett második plánumban részletesen felsorolta a Magyar Tudós Társaság tiszteletbeli és rendes tagságát alkotó szerzők nevét. Révai, *Candidati erigendae*, i. m., 61–90.

50 A felhívás megjelent: Révai Miklós, *A nyelvről és a nyelvművelésről*, szerk. Z. Szabó László, Győr, Kazinczy Gimnázium, 1988, 7–10; *Magyarországi gondolkodók*, i. m., 541–545.

51 Az elutasító döntést a Helytartótanács hozta meg. Lásd THIMÁR Attila, *A tudós társaság állapotja: Kísérlet*

1790–1791-ben pedig két részletre bontva publikálta a Magyar Tudóstársaság felállításáról szóló tervezeteket (*Planum erigendae eruditae societatis Hungaricae alterum elaboratius; Candidati erigendae eruditae societatis Hungaricae, et ratio facti in ea promovenda progressus*). Ugyan Révai tervei közül egy sem valósult meg, így is nagy hatást gyakoroltak a kortársakra. Például az 1790/91-es diéta bizottsági vitáinál (Vay István, Luby Károly), az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság 1793-as megalakulásakor és a Tudományos Akadémia 1825-ös felállításakor, illetve Decsy Sámuel *Pannóniai Fénikszében* is, ahol a *Planum* a szerző fordításában és átdolgozásában már magyar nyelven volt olvasható.⁵²

Az ismeretek rendszerezésétől a tudományok utópiájáig

A 18. század során a kompilálás és rendszerezés gyakorlata összefonódott, sokszor feleslegzetes színezetet is kapott. Az ismeretek közvetítésének tehát a megfelelő elvi, ideológiai célokhoz vagy rendszerezet formákhoz kellett illeszkedniük. A 17. század végének kompilátorai, például Pierre Bayle, következetesen elleneztek minden dogmatikusnak tekintett, nem kritikai módszereken alapuló tudáselem átörökítését.⁵³ A *Pannóniai Fénikszében* ezt a dogmatizmust, amelynek megszüntetése a felvilágosult tudomány feladata, az egyházi (főleg katolikus) iskolákban oktatott skolasztika módszertana és a latinitás hagyománya testesítette meg. A skolasztikával szemben felhozott gyakori érv Decsynél is megjelent, aki szerint Arisztotelész filozófiája a skolasztika következtében annyira megzavarodott, hogy végül már maguk a tanítók sem értették a felállított distinkcióikat.⁵⁴ Ezzel szemben a latin nyelvvel az volt a legfőbb probléma, hogy elveszi az időt a hasznos tudományok elsajátításától.⁵⁵

a literátori közösség megteremtésére = T. A., *Hős vagy áldozat: Révai Miklós és a klasszikus századforduló irodalomtörténete*, Bp., Universitas, 2007 (Historia Litteraria, 22), 82–83. Révai társaság-tervezetéhez lásd BÁNÓCZI József, *Révai Miklós élete és munkái*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1879, 195–248; CSAPLÁR Benedek, *Révai Miklós élete*, I–IV, Bp., Abafi Aigner Lajos, 1881–1889; FEDERMAYER István, *Révai Miklós élete és munkássága*, Győr, Révai Miklós Gimnázium, 2000, 27–40, 61–65, 142–158; ÉDER Zoltán, *Révai Miklós*, Bp., Akadémiai, 1972, 191–224.

52 DECSY, *Pannóniai...*, i. m., 118–207. A *Planum* a szöveg eleji indoklásban Bessenyei Jámor szándékán túl hivatkozta is a Hadi és Más Nevezetes Történetek c. újság 1790. márciusi pályázati munkáit: így Báróczi Sándor, Gáti István, Vedres István és Decsy Sámuel műveit. Vö. RÉVAI Miklós, *Planum erigendae eruditae societatis Hungaricae alterum elaboratius*, Viennae, 1790, 9. A pályázathoz lásd KÓKAY György, *Bessenyei, Rát és Révai útján: Görögék az irodalmi és tudományos élet megszervezéséért és az akadémiai program megvalósításáért* = K. Gy., *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780–1795)*, Bp., Akadémiai, 1970, 354. A *Propositio* és a *Planum* kontextusához: THIMÁR, *A tudós társaság állapotja*, i. m., 82–110.

53 GIERL, *Compilation...*, i. m., 71.

54 DECSY, *Pannóniai...*, i. m., 56. Decsy azonban ezt csak a múltra értette, vagyis a jelen körülményei között ezt az álláspontot már – legalábbis protestáns szempontból feltétlen – meghaladottnak tekintette. Érdekes adalék lehet, hogy ezzel szemben a filozófiaoktatásban a skolasztika a katolikus oktatási központokban egészen a század közepéig őrizte pozícióit. Vö. FINÁCZY Ernő, *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*, I, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1899; M. ZEMPLÉN Jolán, *A magyarországi fizika története a XVIII. században: A fizika szaktudománnyá válik*, Bp., Akadémiai, 1964.

55 DECSY, *Pannóniai...*, i. m., 60–61. A szerző hasonló vehemenciával kritizálta a cenzúra katolikus tagjait:

A könyv a tudomány képviselőinek szerepét a babonáság és a dogmatikus tudás leküzdésében, illetve a közboldogság (itt az anyanyelv kiművelése) megvalósításában határozta meg. A *Pannóniai Fénisz* ezen a ponton kettős érvelést kezdett alkalmazni. A tudományban alapvetően eszközt látott, amelynek küldetése, hogy a magyarságot a nyelv kiművelése és a civilizálódás révén a nagy európai nemzetek közé emelje, emellett pedig elősegítse a harmonikus közösség és a közboldogság megvalósulását.⁵⁶ A tanulmány bevezető szakaszában stratégiaként említett lépéssel a szerző a közösség jövőjét egyrészt a tudományok állapotától, másrészt az anyanyelv helyzetétől tette függővé.⁵⁷ A könyvben tehát az eszközök és célok összekeveredtek, a szerző pedig túlnyomó részt inkább a tudományok önértéke mellett érvelt.

Az elvi ok a könyv bevezetőjében volt olvasható, miszerint a magyar tudósok szerény körülményei, alábecsült, siralmas helyzete és a tudományok állapota között szoros az összefüggés. Hogy erre felhívja a figyelmet, Decsy a túlzásoktól sem riadt vissza, művében a normális társadalmi működés kötőanyagaként ábrázolta a tudományos tevékenységet, ami így saját jogán is kiérdemelné a közvélemény nagybecsülését. Ezzel persze a tudomány emberének (*science of man*) társadalmi hasznossága mellett érvelt. Mint írja, a tudós a társadalom számára nélkülözhetetlen, azaz „ollyan a köz társaságban mint az ég és föld között fel-függesztett nap, mellynek sugárai ezer világot-is világosíthatnak”.⁵⁸ A prezentált tudomány emberének erényei tehát éppen abból fakadtak, hogy sztoikus életviteléből fakadóan a közhaszn gyarapításán túl nem kívánt fényűző pompát, mivel a „leg nagyobb boldogsága maga érdemeiben való megnyugovásában vagyon helyeztetve”.⁵⁹

A könyv ezzel látszólag az 1780-as évek terminológiáját ismételte meg. A Bessenyei György, Ráth Máttyás és Révai Miklós munkáiból ismerős szóhasználattal a tudomá-

„A’ Magyar Országí könyv-nyomtatás a’ Bétsinél-is jobban meg van szorítva. Ottan minden könyv-visgálók catholicus papokból állanak, a’ kik a’ leg-simább nádszálon-is görtsöt szoktak keresni, és a’ leg-hasznosabb unkat-is még zöld fűvében meg-fójtani, azért, hogy annak szerzője nem úgy gondolkodik, mint ök, nem úgy ír mint ök, hanem még jobban.” DECSY, *Pannóniai...*, i. m., 201–202.

56 Ehhez lásd BODNÁR-KIRÁLY, *Decsy Sámuel...*, i. m.

57 MARGÓCSY István, *Révai és a magyar nyelvtudomány önállósulása*, ItK, 69(1987–1988), 541–547; Uő, *When Language Became Ideology: Hungary in the Eighteenth Century = Latin at the Crossroads of Identity: The Evolution of Linguistic Nationalism in the Kingdom of Hungary*, ed. Gábor ALMÁSI, Lav ŠUBARIĆ, Leiden–Boston, Brill, 2015, 27–34. „Egy társaság sem boldogúlhat tudomány nélkül, és mennél közönségesebb a’ tudomány, ’s mennél jobban virágzik az valamely társaságba, annál boldogabnak lehet azt tartani.” DECSY, *Pannóniai...*, i. m., 140–141.

58 *Uo.*, 197.

59 *Uo.*, 242. Ugyanezt az álláspontot fejezte ki a mű lezáró szakaszában Salamon király ószövegségi példájának parafrázálása (A király álma Gideonban). Vö. 1Kir, 3, 4–13. A teljes idézet a könyvben: „A’ tudomány bölts Salomonnak tanúbizonysága szerént-olly nagy kints, a’ melly felöl-mullya e’ világ minden gazdagságának bírását. A’ gazdagság az álhatatlan szerentsének adománya, a’ tudomány pedig az elmének éjjel nappali foglalatosságának gyümöltse. A’ gazdagság szüntelen való nyughatatlanságot okoz az azt bírónak, a’ tudomány pedig tökéletes meg-elégedest. A’ gazdagságot égy tűz, egy árviz, ’s más hasonló szerentsétlenség meg-emészti; a’ tudomány pedig állandó és még e’ világon túl-is el-kisiri az embert. Egy szóval, a’ kinek tudománya vagyon, annak semmi szüksége nintsen, minden földi királyoknál gazdagabb.” DECSY, *Pannóniai...*, i. m., 266.

nyokat, különösen a filozófiát és az irodalmat tette meg a nyelvfejlés és az emberi nevelés, az erkölcsi nemesedés fő kategóriájává.⁶⁰ A józsefi kor alatt nagy mennyiségben megjelent gazdasági irodalom hatása azonban a *Pannóniai Féniksz*en is éreztette hatását.⁶¹ A némileg arisztokratikusnak tetsző Bessenyei-féle állásponttal szemben, amely a filozófiára és a tudományos irodalomra koncentrált, a könyv szövegén egy pragmatikusabb hozzáállás tükröződött. Decsy részben egyetértve a „nehéz tudományok” erkölcs és társadalomnemesítő szerepével az ember természeti adottságaihoz leginkább illő mesterség kiművelését szorgalmazta. Ennek azonban nem kellett már feltétlen tudománynak lennie vagy erkölcsi tanulságokkal bírnia, elég volt, ha magyar nyelven történt és a közösség hasznát gyarapító szándék ihlette. A könyv az *agricultura*, a *commercia* és az *industria* hasznosságát a *theoria cum praxi*⁶² szellemében kötött össze a nyelvproblematika és a közösség céljait szolgáló tudományokkal.

A *theoria cum praxi* (tudományok és hasznos mesterségek) megfogalmazás a 18. századi tudományok fejlődését jellemző fogalmi distinkcióra utalt vissza. A Leibniz akadémiai tervzetreiből származó kifejezés a korabeli univerzális tudáselmélet rendszerezési hajlandóságára utalt,⁶³ emellett pedig a lélek kiművelését elősegítő elméleti tudomány (*physicae rationalis*) és a test igényeiről gondoskodó gyakorlati mesterség (*physicae empirica*) elválasztását, alárendelését intézményesítette.⁶⁴ A századvégi szóhasználat viszont – ahogy a *Pannóniai Féniksz* is – már inkább egy pragmatikus nézőpontból értelmezte ezt a kapcsolatot.⁶⁵

A könyv a hasznos tudományokat és mesterségeket négy osztályba és öt kitűzött cél szerint rendezte.⁶⁶ Ezen felül külön hangsúlyozta, melyek azok, amelyek újabban az angol, német, francia iskolákban oktatott „veszekedő teológia” (*theologia controversistica*) helyét átvették.⁶⁷ A rendszerező tevékenységet az ismeretek és az emberi kötelezettségek nagy rendszerének hármasságában helyezte el. A már Pufendorf művében is használt taxonómia⁶⁸ az emberi cselekvés lehetőségeit szabályozó alapelveket a 18.

60 Vö. BESSENYEI György, *A holmi*, s. a. r. BÍRÓ Ferenc, Bp., Akadémiai, 1983, 312–313; Uő, *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék*, Béts, 1792; KOSÁRY, i. m., 305–306.

61 Uo., 599.

62 DECSY, *Pannóniai...*, i. m., 112.

63 Michael-Thomas LISKE, *Leibniz*, ford. FELKAI Gábor, Bp., Typotex, 2013², 21; Hans POSER, *Theoria cum praxi: A leibnizi akadémia-koncepció és a műszaki tudományok*, ford. RATHMANN János, Magyar Filozófiai Szemle, 42(1998), 339–344.

64 Uo., 345; REILL, *Science...*, i. m., 439.

65 Decsynél persze ennek ellenére megmaradt a hangsúly a tudományok „első ösztönző” szerepén, így az *agricultura*, a *commercium* és az *industria* tevékenységeit csak másodsorban, a nyelvfejlődés kiteljesedése révén mérlegeli. DECSY, *Pannóniai...*, i. m., 101–106, 122–124, 246–260.

66 A négy osztály a következő: 1) *philosophica* (*theoretica, practica, pedagogia*), 2) *philologica* (*geografia, historia, statistica, retorica, poesis, archeologia*), 3) *mathematica* (*pura et applicata mathesis*), 4) *physica* (*historia naturalis, medicinae, oeconomia*). Az öt cél: 1) a nyelv pallérozása, 2) több tudós kinevelése, 3) a szép és hasznos mesterségek felvirágoztatása, 4) a gazdálkodás, kereskedelem meghonosítása, 5) egyházi és polgári igazgatás átalakulása. Uo., 145–180.

67 Ezek között az esztétika, az archeológia, a statisztika, a szemelvénygyűjtemény műfaji szinonimája, a chrestomathia és a pedagógia tudománya. Uo., 219–220.

68 T. J. HOCHSTRASSER, *Natural Law Theories in the Early Enlightenment*, Cambridge, Cambridge University

században is sokat emlegetett természeti törvény, polgári törvény és isteni törvény kategóriái alapján rendezte el. Az ember természeti, polgári (azaz társadalmi) és Istennek tartozó kötelezettségeinek viszonyrendszere az alapvető formai struktúrák megmaradása ellenére nagyban átalakult a 18. század végére. A Habsburg Monarchia keleti területein, Magyarországon pedig különösen a református szerzőknél⁶⁹ népszerű iskolafilozófia⁷⁰ egy köztes álláspontot képviselt az ember kiszámíthatatlan természete és a logikus, racionális cselekvést feltételező ész (*Vernunft*) társadalomintegráló szerepe között. A Wolff révén népszerűvé váló észelvű antropológia (társadalombölcselet) következményeként felértékelődtek az elme princípiumának hasznosságára alapozható tudományos tevékenységek is.

A *Pannóniai Féniks*ben alkalmazott recept a természeti, erkölcsi és polgári boldogság céljaira felfűzhető kategóriák⁷¹ közös nevezőjét a *Bildung* eszményéhez hasonlóan⁷² egy általános pedagógiai célkitűzésben állapította meg, amelyhez a legrövidebb út a tudományos ismeretek elsajátításán keresztül vezetett. Míg a könyv a természeti boldogság – amely az emberrel veleszületett természetes képesség kiművelését jelentette – esetében magát a pedagógia új diszciplínáját jelölte meg iránymutatásul, addig az erkölcsi boldogság elérésénél az elmét (az észet) és a szívet (az érzékeket) kiművelő tudományokon volt a hangsúly.⁷³ A harmadikként előrevetített polgári boldogság a szerző szerint csak az előző kettő, a természetes képességek, illetve az ész és az érzékek kifejlesztése esetén valósulhatott meg, tudományos diszciplínák tekintetében pedig a társadalmi rend olajozott működését és önismeretét összefoglaló munkák (történelem, statisztika, jog) ismeretének függvényében volt értelmezhető. A könyv szövegvilágában a társadalomszerveződés egyéni és kollektív szintjeihez illeszkedő ismeretek végül a harmóniában élő közösség platonikus víziójává álltak össze, ahol a központi szerepet természetesen a tudományok és azok művelői foglalták el.⁷⁴

Press, 2000, 106. Vö. Samuel PUFENDORF, *On the Duty of Man and Citizen According to Natural Law* (Book One), ed. James TULLY, transl. by Michael SILVERTHORNE, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, 33–38.

69 Vö. Szűcs Zoltán Gábor, *Természet, jog, teológia*, Aetas 26(2011)/2, 99–115.

70 FONNESU, i. m., 762–763; MÉSZÁROS András, *A filozófia Magyarországon: A kezdetektől a 19. század végéig*, Pozsony, Kalligram, 2000, 79–81.

71 DECSY, *Pannóniai...*, i. m., 263–265, 266–269, 269–271.

72 BODROGI Ferenc Máté, *Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve: Egy önreprezentáció diszkurzív háttere*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, 171; Iain HAMPHSER-MONK, *From Virtue to Politeness = Republicanism: A Shared European Heritage*, II, *The Values of Republicanism in Early Modern Europe*, ed. Martin VAN GELDEREN, Quentin SKINNER, Cambridge, 2002, 87–105; SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 411–412; TAKÁTS József: *A csinosodás politikai nyelve* = T. J., *A megfelelő ötvözet: Politikai esztétikai tanulmányok*, Bp., Osiris, 2014, 83–98; SZÉCHÉNYI Endre, *Társiasság és tekintély: Esztétikai politika a 18. századi Angliában*, Bp., Osiris, 2002.

73 A szerző ugyan nem nevezett meg konkrét példát, a szöveg és a kor terminológiája alapján feltételezhető, hogy a filozófiára, illetve az irodalom és művészetek korabeli elnevezésére, a szép-tudományokra gondolhatott.

74 „Hogyha a’ mi nyelvünk úgy miveltetne, mint miveltetnek a’ Frantzia és Német nyelvek, és ha e’ mellett a’ mi nemzetünk, úgy kedvellené az olvasást, mint amazok, semmi szüke nem vólna a’ jó magyar könyveknek, és egyik Tudós egy, másik más tudományból mutatná remek munkáját. A’ Pap a’ vallásban,

Decsy 1790-ben tudósként, később újságíróként természetes szimpátiával tekintett a társadalomnak eme szűk, gyakran rossz anyagi helyzetben lévő, politikai és társadalmi értelemben pedig alulértékelt csoportjára. A hivatkozás szintjén a filozófusok köztársaságának platóni ideája viszont aligha jelenthetett többet, mint egy vonzó elképzelés felmutatását egy olyan korban, amelyben a tudományok egyértelműen a közösségi diskurzusok részévé kezdtek válni. A nyelvkérdés párosulva az 1790-es évek politikai dilemmáival újfent kiváló alkalmat szolgáltatott ennek a társadalmi küldetésnek a hangsúlyozására. Decsy ennek érdekében, ahogy maga is fogalmazott könyve végén, nem tett mást, mint figyelmeztetett a karaktervesztés közelgő veszélyére, az alkalmasság tünő pillanat elmúlására:

Ha most el-mulattyuk a' jó alkalmatoságot, soha többé vissza nem vonhattuk azt. Előbb, vagy később-is idegen nyelvnek tanulására fogunk kényszerítettetni, idegen nyelven fogjuk mind polgári, mind törvényes dolgainkat folytatni. Ez az idő nem messze vagyon mi tőlünk, sokan közülünk meg-fogják még azt érni, és mostani vakmerőségeikre, 's anyai nyelvekhez való idegenségekre könyves szemekkel fognak vissza-nézni.⁷⁵

a' Prókátor a' törvényben, az Orvos az orvosi tudományban, a' Filozofus a' világi böltsességben s. a. t. adán próbáját talentomának, és így mind egyik, mind másik ismeretes lenne a' nemzet előtt. – A' Püspökök és halgatók válogathatnának a' jó lelki tanítóknak, tudnák még előre, mitsodás pásztorra bizzák a' nyájnak őrzését. A' halgatok-is inkább engedelmeskednének az evangéliomi tanításoknak, jobban tudnák Istennek, Királyoknak, Előjáróknak, földes uraiknak, 's felebaráttyaiknak tartozó kötelességeiket. Plátonak mondása szerint azok a' legbóldogabb köz-társaságok, mellyeket bölts Előjárók igazgatnak. A' tudatlan 's indulatos tisztviselők miatt a' leg-jobban készült társaságok-is elpusztúlnak." DECSY, *Pannóniai...*, i. m., 179–180.

75 Uo., 244.